Verdwenen gildenaltaren uit de Sint-Jan[1]

Op zoek naar kerkelijke ornamenten

Aart Vos

De ambachtsgilden bezaten in de Middeleeuwen evenals elders in West-Europa altaren in de kerken waar zij missen lieten opdragen voor hun overleden gildenbroeders. Bij de altaren werden hun patroonheiligen vereerd. De gilden wedijverden niet zelden met elkaar wie het fraaist aangekleed altaar bezat. Tot de altaren behoorden allerlei ornamenten van goud en zilver, fraai gesneden beelden en prachtige schilderijen. Daar is bijna niets meer van over, behalve op papier.

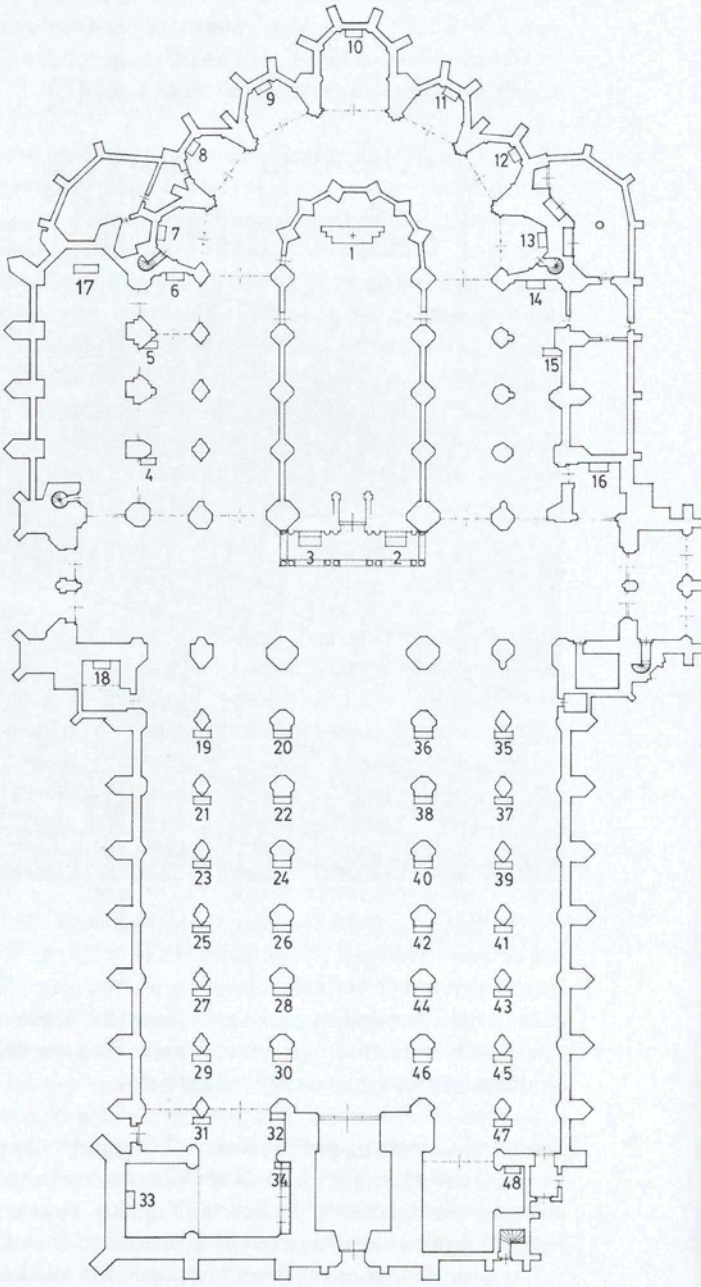

Plattegrond van de Sint-Jan waarop de gildenaltaren staan aangegeven. In het artikel komen de volgende altaren ter sprake: nr. 10, het altaar van de viskopers; nr. 11, lakenkopers; nr. 12, schoenmakers; nr. 20, goud-, zilver- en grofsmeden; nr. 24, bontwerkers; nr. 29, bakkers; nr. 35, korenkopers; nr. 38, schrijnwerkers; nr. 42, olieslagers en molenaars en nr. 48, linnenwevers.
(Plattegrond in Peeters, De Sint Janskathedraal, p. 373)

De ontmoetingsplaats in de Middeleeuwen was de kerk. In de Sint-Jan kwamen niet alleen mensen als individuen bijeen, maar ook talrijke corporaties: de kerk vormde immers het middelpunt van het leven. Ambachtsgilden, schutterijen, rederijkerskamers, vrome broederschappen: elke vereniging had haar eigen altaar waar omheen de leden zich schaarden bij feest of rouw. Het maatschappelijk leven in al zijn aspecten: arbeid, handel, orde en veiligheid, vermaak en devotie, was op die wijze vertegenwoordigd in de altaren van de Sint-Jan, tweeënvijftig in totaal. Meer dan twintig altaren behoorden toe aan de ambachtsgilden.[2] Op de altaren, toegewijd aan hun patroon, droegen priesters - door de ambachtsgilden betaald – missen op. De patroon van het gilde was een

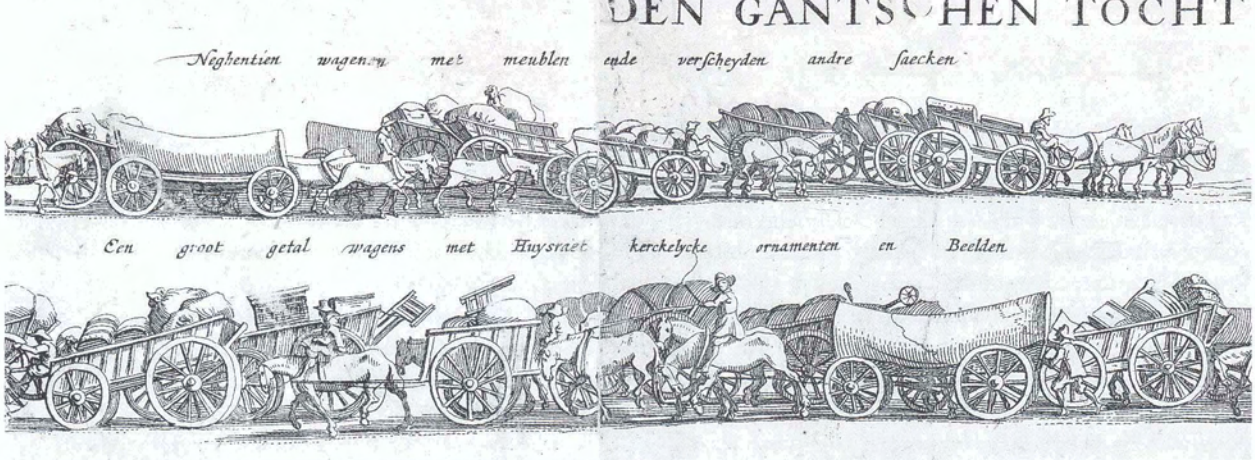

Gedeelte uit de gravure 'Den gantschen tocht uyt 's Hertogenbosch geschiet op den XVIIe september XVIc XXVIIII'. Veel beelden, schilderijen en andere ornamenten van de gildenaltaren lagen niet in en op de karren. (Origineel: Stadsarchief)

heilige met wie men zich verbonden voelde en van wie de gildenbroeders bescherming verwachtten. Deze patroonheilige onderhield vaak een legendarische relatie met het beroep dat de gildenbroeders uitoefenden. Bakkers vereerden hun Sint-Aubertus, bisschop van Doornik in de zevende eeuw, die zelf eens bakker was.[3] Het altaar van de Heilige Agnes, vergezeld van haar attribuut – een lammetje –, behoorde toe aan olieslagers en molenaars; schrijnwerkers vereerden Johannes de evangelist 'in de kokende olie' en de heilige Ursula bij hun altaar. Viskopers vereerden Barbara, Paulus en Martinus en natuurlijk Petrus. De ambachtsgilden bezaten allerlei attributen voor het lezen van missen; hun altaren waren rijk uitgedost. Mosmans schrijft in zijn boek 'Sint Janskerk' (p. 333) dat de viskopers waarschijnlijk in het bezit waren van een 'Kruisafname' geschilderd door de fameuze Utrechter Jan van Scorel (1495-1562). Op 22 januari 1605 lieten de gildenbroeders een inventaris opmaken van de 'kerckelijcke ende autaerlicke ornamenten' van het altaar van Sint-Pieter, patroon van de vissers.[4] Het schilderij van Jan van Scorel wordt niet vermeld, wel 'een copere affdruckinge in een lijst, daer op staet het Avontmael ons Heeren, met andere figueren'. Boven het Sint-Michielsaltaar van de lakenkopers en kleermakers hingen misschien twee luiken die respectievelijk de geschiedenis van Judith en Holofernes en Esther en Mordechai voorstelden. Waarschijnlijk behoorden deze door Jheronimus Bosch beschilderde altaarvleugels tot een gebeeldhouwd retabel. Jos Koldeweij acht het echter niet mogelijk dat in de late Middeleeuwen oudtestamentische thematiek het hoofdonderwerp van een retabel vormde.[5] Een inventaris van de goederen die tot het altaar van de kleermakers behoorden, is overigens nooit gevonden. Iets meer weten we van de altaargoederen van drie andere ambachtsgilden: de smeden, de korenkopers en de linnenwevers.

Zelfportret van de Utrechtse schilder Jan van Scorel als lid van de Jeruzalembroederschap, ca. 1535. (Uit: Struick, Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht 1968 p. 132)

Opruiming

Bij het verdwijnen van kostbaarheden, beelden en schilderijen uit de middeleeuwse kerken denken we al gauw aan de beeldenstorm die in 1566 over grote delen van ons land raasde. De vernielers richtten hun aandacht ook op de Sint-Jan. De chroniqueur, 'Sint Geertruy', vertelt dat de '(....) sectarissen en quaetdoeners hebben voor den oxael gesongen eenen psalm. Ende dat gedaen wesende hebben beginnen de authaeren te breecken ende de beelden af te werpen ende ontstucken te slaen (...) Maer borgers sijn in de wapenen gecomen ende de quaetdoenders uyt de kerck gejaegt'.[6] Er is dus het een en ander uit de Sint-Jan verdwenen, al ging de aandacht van de beeldenstormers voornamelijk uit naar de 'offer- en gildenkisten'. Moedige gildenbroeders verdedigden bovendien hun altaren.[7] In 1577 hebben de Staten-Generaal en een jaar later de staatse legeraanvoerder Boussu vergeefs getracht al het zilverwerk van de Sint-Jan inclusief dat van de ambachtsgilden te vorderen om achterstallige soldij te kunnen betalen.[8] Na de verovering van de stad in 1629 worden alle altaren verwijderd inclusief de inventaris. De Sint-Jan ging in dat jaar over in gereformeerde handen. In de Grote Kerk, zoals de Sint-Jan nu ging heten, schaarde de gemeente zich rond de preekstoel, waar de predikant het Woord verkondigde. De calvinisten toonden zich wars van de hele 'santenkraam'. Uit het Capitulatieverdrag van 1629 wordt al snel de conclusie getrokken dat de katholieke geestelijken die de

stad moesten verlaten alle 'beelden, schilderien ende andere kerkelijcke ornamenten' met zich meenamen. Zouden in artikel twee van het verdrag ook de gildenaltaren met de daarbij behorende goederen zijn bedoeld? Ik denk het niet. Van de altaargoederen van het schoenmakersgilde is geen inventaris bewaard gebleven, maar er zijn wel rekeningen uit de jaren twintig van de zeventiende eeuw.[9] Bij de uitgaven over het jaar 1628-1629 staan een paar belangrijke opmerkingen. Het *gilde* gaf timmerlieden opdracht het altaar van Sint-Crispinus en Crispianus af te breken. De goederen werden opgeslagen bij Peter Huyberts Hencxheuvel in Het Molenijzer en na twee jaar werden ze verkocht in aanwezigheid van alle gildenbroeders die daarbij een vat bier van 150 liter leegden. De ornamenten, beelden en het koperwerk van het altaar van de patroonheiligen – tijdens de vervolging van christenen onder de Romeinse keizer Diocletianus naar Soissons gevlucht, waar zij geheel belangeloos voor de armen schoenen maakten – leverden het gilde ruim 370 gulden op.
In de archieven van diverse andere ambachtsgilden zijn enkele lijsten van weggehaalde 'kerckelijke ornamenten' bewaard gebleven. De kandelaars, de beelden en de voorwerpen van de altaardiensten werden voor een deel verkocht. De dekenen van de gilden of andere vertrouwde personen kregen een ander deel in bewaring. Waarschijnlijk verkeerden de ambachtsgilden en ook de schutterijen, – eveneens in bezit van altaren en daarbij behorende attributen –, in de veronderstelling dat na enige jaren de gereformeerde stormen wel zouden luwen en dat de goede oude Roomse tijd zou terugkeren. In de Kroniek van Sint Geertruy lezen we dat in augustus 1632 de 'officialen van de Oude Schuts' aan Paulus van Dael, pastoor van Berlicum, voor ca. 90 gulden 'een schone casuyffel' verkochten ten behoeve van de kerk van Berlicum. Op het kazuifel was een kruis geborduurd met in het midden Sint-Joris te paard. De verkoop van het kazuifel vond plaats onder de conditie dat bij terugkeer van 's-Hertogenbosch onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje 'ofte tot vrije of openbare executie der katholieke eredienst en dienst van de heilige sacrificie der Misse' het kazuifel weer aan de Oude Schuts zou toevallen. Het zilverwerk echter uit de Sint-Joriskapel, in eigendom van de Oude Schuts, werd voor het niet geringe bedrag van 429 gulden verkocht.[10]
De bewaard gebleven inventarissen van de weggehaalde ornamenten bieden een goed overzicht van de kostbaarheden, maar ze vertellen niet met wat voor pijn de verwijdering van dit voor de katholieke broeders heilige en dierbare goed gepaard is gegaan. De plaats waar eeuwenlang de gildenbroeders hun zielenmissen voor overleden confraters lieten opdragen, waar zij hun patroonheilige vereerden, was hen ontnomen. Overigens ging de verering van patroonheiligen gewoon door zij het onder 'andere' omstandigheden. Zo lieten de dekenen van de schrijnwerkers – vanaf 1719 vermelden de rekeningen deze gebeurtenis – Sint-Jan in de Olie ieder jaar naar de kerk brengen, waarna de gildenknecht Sint-Jan weer 'tuys' bracht.[11] De kerk die de broeders bezochten, zal een schuurkerk zijn geweest. Wellicht was de thuishaven het huis van één van de dekenen, want een gildenkamer of -huis bezaten de schrijnwerkers niet. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de knecht met het beeld en een stoet schrijnwerkers over straat trokken. Een uitbundige manifestatie zal het zeker niet geweest zijn, maar dit ritueel was natuurlijk wel bekend. Nergens blijkt dat deze actie onrust wekte onder gereformeerde predikanten, die toch een scherpe neus hadden voor dergelijke paapse uitingen. De rekeningen vermelden dat het ophalen en wegbrengen van het beeld van Sint-Jan in de Olie éénmaal per jaar plaatshad. Volgens overlevering werd Johannes onder keizer Domitianus in Rome in de kokende olie geworpen en vervolgens gezond en wel naar het eiland Patmos verbannen. Na het ophalen van het beeld hielden de broeders 'de jaarlijkse dienst', waarvoor de priester drie gulden ontving.[12] Kuipers, radenmakers, Spaanse stoelenmakers, draaiers en schrijnwerkers zaten in feestelijke stemming bij het beeld van Sint-Jan. De bronnen geven geen antwoord op de vraag of hun gereformeerde collega's bij de manifestatie ook rond dit totem aanwezig waren.
Na 1629 – de altaren van de gilden en de daarbij behorende attributen werden toen uit de kerk gehaald – blijkt uit de bewaard gebleven lijsten van deze goederen, dat de gilden van smeden, korenkopers en linnenwevers toen naast missalen ook (liturgische) kleding voor priesters en patronen, kandelaars, beelden en schilderijen bezaten.

Sint-Eloy, aan het werk als edelsmid. Kopergravure, 16e eeuw.

De smeden

De smeden bezaten, volgens een opgave uit 1631 [13], een aantal beelden van hun patroonheilige Sint-Eligius of Eloy, die na hoef- en goudsmid te zijn geweest in 641 bis-

Beeld van de Heilige Cunera, ca. 1500 (Museum Catharijneconvent Utrecht)

schop van Noyons werd. Een beeld zat in een 'kistken' en werd in de herberg van (waarschijnlijk) Jan Peters van Techelen ondergebracht. Thomas Christoffels verklaarde dat hij thuis zeven 'vergulde percken van hout' (perken = panelen?) had waarin of waarop beelden gesneden waren, waaronder een beeld van 'de grooten Sint-Eloy' dat boven op het altaar stond. Daarnaast bezat het gilde een beeld van Onze Lieve Vrouw en een beeld van Sint-Adriaen, een heidens hoofdman uit de vroege Middeleeuwen die na zijn bekering op een *aambeeld* werd gemarteld. De luiken van het Sint-Eloys altaar werden bewaard door Jan Corstiaens. Toen in 1632 'kerckelijcke ornamenten' van Sint-Eloy werden verkocht bracht 'een deur van een schilderije' (een luik) 17 stuivers op. Was de koper Jan Cornelissen, dezelfde man aan wie de luiken een jaar eerder in bewaring werden gegeven?
Een schilderij 'vande Gloria in Excelsis Deo' werd voor 7 stuivers gekocht door Handrick Ysacx. Voor een zilveren kelk 'wegende 18 onsen ende 3 engelse' ontving het gilde echter ruim 56 gulden.[14] De kleding die het beeld van Sint-Adriaen droeg bracht een kleine 2 gulden op. Missalen, altaarkleden, kazuifels, stolen, corporaaldozen, pullen, alben, kortom vele ornamenten gingen onder de hamer in herberg Het Molenijzer, waar meer openbare verkopingen plaats vonden. Na aftrek van kosten vloeide bijna 250 gulden in de kas van het smedengilde.

Korenkopersgilde

De inventaris van het altaargoed van het korenkopersgilde uit 1630[15] vermeldt dat houtwerk van het altaar 'ut de kercke gebroken is'. Of het er werkelijk zo ruw is toegegaan, valt te betwijfelen. Het gilde hoopte natuurlijk dat met de verkoop penningen in het laatje zouden vloeien. De korenkopers bezaten een schilderij van 'de gichtigen (lett. lijdend aan jicht) mensch met het bed opt hooft soo hem God gesont gemaeckt heeft'. Het tafereel van de 'gichtigen mensch' verbeeldde het verhaal van de lamme, die al achtendertig jaar op een rimpeling wachtte in het badwater te Bethesda. De evangelist Johannes vertelt het verhaal in hoofdstuk 5.

Op de zijluiken van het schilderij waren respectievelijk Sint-Rombout en Sinte-Cunera geschilderd. Op de lijst van verkochte altaargoederen van de korenkopers komt dit drieluik niet voor. Wel enkele beelden, waaronder 'twee beelden van Sinte Cuneel met eene van Sinte Rombout ende een van Sint Jacque'.
De heilige Cunera stierf in het jaar 454 in Rhenen de marteldood. Onduidelijk blijft, wat haar betrekking was met de korenkopers. Sint-Rombout werd in 775 doodgemarteld. Zijn beenderen rusten in grote kerk van Mechelen: de Sint Rombout. Of met Sint-Jacque, de evangelist Jacobus de Meerdere wordt bedoeld naar wiens gebeente in Santiago de Compostella velen pelgrimeerden óf Jacobus de Mindere de opvolger van de Meerdere als hoofd van de gemeente der jodenchristenen in Jeruzalem, is niet bekend.
Sedert de late Middeleeuwen kleedden de gelovigen hun heiligenbeelden aan. De korenkopers hadden 'hun' Sint-Cunera 'een doeck met een buydel ende eenen rock' aangetrokken. Met de verkoop van onder meer een zilveren kelk met schotel, koperen kandelaren, damasten kleden, missalen, een rood fluwelen geborduurd kazuifel en armosijnen gordijnen brachten de goederen ruim 175 gulden op.

Linnenweversgilde

De linnenwevers die (het beeld van) Sint-Severinus vereerden (voor zijn wijding tot bisschop van Ravenna was Severinus *wever*), brachten de ornamenten van het altaar onder in de bogaard van de Oude Schuts en een crucifix bij medebroeder deken Wouter Reijnders.[16] Ook de kleding van de heiligen ging naar hem: 'een sarsen gouwen lacken mantel voor Sinte Aplonia' en een zwarte fluwelen mantel voor Sint Severinus, voorts koralen paternosters, twee kronen voor Sinte Apolonia, een zilveren kelk, een blauwe altaarsteen evenals de beelden van de heiligen. Sinte Apolonia zijn, volgens de overlevering, de tanden uitgetrokken en zij is gegeseld. De laatste marteling hadden de gildenbroeders in hout laten uitsnijden. Een van de dekenen bewaarde een 'taffereel', een schilderij, van Mozes en David. Bij medebroeder Henrik Willems werd een paneel van Sinte Apolonia dat aan beide zijden beschilderd was, in bewaring gegeven.
De inventaris vertelt ook over een belangrijke ceremonie in het gildenleven: enkele keren per jaar liepen alle gilden in processies mee. De inventaris noemt de 'vier stocxkens' die de dekenen als teken van hun waardigheid daar droegen. In de lijst van goederen van de korenkopers wordt eveneens aan processies gerefereerd. De inventaris noemt twee 'pijlders met hoosen' die de broeders vooraan in de stoet van het ambachtsgilde meedroegen. Op deze 'pijlders' stak men dan, volgens de inventaris, drie koperen zwaantjes. Over een eventuele verkoop van de goederen van het linnenweversgilde zijn geen gegevens bekend.

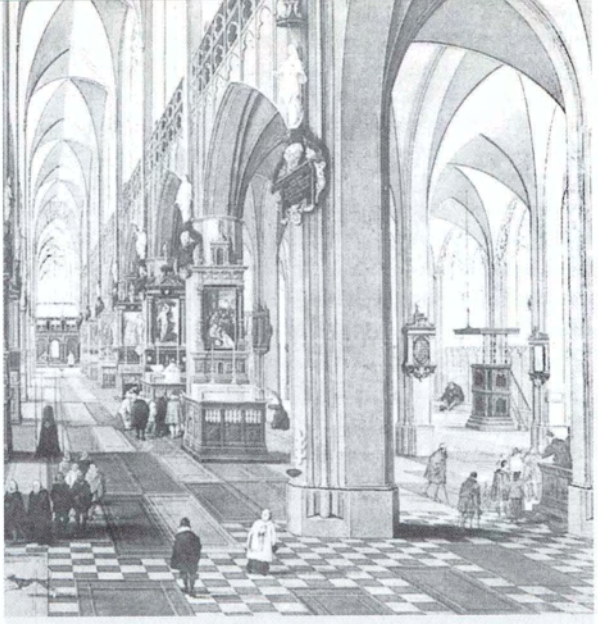

P. Neeffs schilderde in het midden van de zeventiende eeuw het interieur van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Er zijn slechts weinig interieurschilderingen waarop gildenaltaren staan afgebeeld. De 'ouderwetse' altaren in de Antwerpse kerk zijn toen het schilderij werd vervaardigd, reeds vervangen door barokke retabelstukken. (Kon. Musea voor Schone Kunsten, Brussel).

Raadsels

De bewaard gebleven inventarissen van de weggehaalde ornamenten bieden een goed overzicht van de kostbaarheden en het dierbare goed van de gildenbroeders. Waar zijn al die goederen gebleven: beelden, zilver en schilderijen van grote meesters? Schilderijen zijn net als zoveel andere voorwerpen verdwenen en alleen in archiefstukken bewaard. Of de werken van Jeroen Bosch tijdens de beeldenstorm in 1566 verdwenen of vernield zijn, berust slechts op een veronderstelling. Het kleermakersgilde kan de luiken evengoed in 1629/30, na de verwijdering van de 'santenkraam' uit de Sint-Jan, te koop hebben aangeboden. Dat gebeurde immers ook bij de overige ornamenten van altaren. Zo had de inname van 's-Hertogenbosch een 'gunstige uitwerking' op de voorraad altaren, kerkmeubelen en liturgische objecten in het dekenaat van Bergen op Zoom. De parochies van Hoeven en Oud-Gastel kochten bijvoorbeeld kandelaren en andere ornamenten *in* 's-Hertogenbosch. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze liturgische voorwerpen bij een door een ambachtsgilde georganiseerde openbare verkoping van de hand werden gedaan.[17]

Wellicht zijn er ook goederen ergens 'opgeslagen' en tenslotte verdwenen. Hoeveel schilderijen – honderdduizenden? – zijn in de loop der eeuwen niet verloren geraakt? De omstandigheden immers, waarvan kunstvoorwerpen te lijden hadden: roet van brandende kaarsen en olielampen, vraat door insecten, van vocht druipende wanden en beschimmelde muren, maken het aannemelijk, dat van een miljoenenproductie maar een fractie bewaard is gebleven. Daarnaast werd er flink gehandeld in schilderijen. Zo schreef de Bremer kunsthandelaar – van Nederlandse afkomst – Andreas van der Meulen in 1598 aan de Graaf zur Lippe, Simon VI, dat zich onder een zending kunstwerken een prachtig klein vleugelaltaar bevond en een groot stuk 'dass man sagt von den Meister Hieronimo Boss zu sein'. Dit werk 'dunckt myr nichts besonders', meende de kunsthandelaar! De Duitse edelman bemiddelde overigens bij de aankoop van schilderijen van keizer Rudolf II en zijn hof te Praag.[18]

Soms duikt een kunstwerk in de archieven op: het 'gesneede stuck met duyvelen' dat Baudewijn Lamberts Paijmans, zoals het in de notariële akte uit 1636 staat, kocht van het Sint-Christoffelaltaar.[19] We weten niet wie dit gesneden altaarstuk vervaardigde. Een 'stuck met duyvelen?' In het jaar 2001 denken we dan al snel aan Jeroen Bosch en de kring rond hem. In de late Middeleeuwen werd het werk van de duivel ernstig genomen. Voor velen was hij een levende realiteit. Dat neemt niet weg dat de duivel, zoals de kunsthistoricus Reindert Falkenburg opmerkt, zelden een zichtbare gedaante heeft gekregen in de paneelschilderkunst van Bosch' tijdgenoten. Het lijkt er juist op dat de kunstenaars van toen de duivel niet wilden afbeelden, wellicht uit angst te worden getroffen door 'het boze oog'.[20] Maar de kunst was niet 'ontdemoniseerd' getuige dit 'stuck met duyvelen' dat ooit tot het altaar van het bontwerkersgilde behoorde dat zich tegen een pilaar midden in het schip van de Sint-Jan bevond.

Noten

1 Zie ook Jan Mosmans, 'Altaar en altaargoed van het korenkoopersgilde te 's-Hertogenbosch', in: *Taxandria* 1910, p. 169-182.
2 Zie Jan Mosmans, *De Sint Janskerk te 's Hertogenbosch* ('s Hertogenbosch 1931), p. 330-338.
3 P. Gerlach, 'Sint Aubertus, patroon der bakkers', in: *Brabants Heem* 1965, p. 106-119.
4 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Notarieel Archief, NA 2663.
5 Jos Koldeweij, in: *Hieronymus Bosch*, verschenen bij de tentoonstelling in museum Boijmans van Beuningen (Rotterdam 2001) (Thans nog ter perse).
6 Abdij Berne, *Kroniek Sint Geertruy*, 22 en 23 augustus 1566.
7 Mosmans, *Sint Janskerk*, p. 422.
8 C. Peeters, *De Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage 1985), p. 58.
9 GAHt, Archief Ambachtsgilden (AG), nr. 175a.
10 Kroniek Sint Geertruy, resp. 17 en 18 augustus 1632.
11 Bijv. AG nr. 267, 1722-1723.
12 AG, nr. 267, 1719-1720.
13 AG, nr. 75.
14 AG, nr. 52.
15 AG, nr. 135.
16 AG, nr. 307.
17 P.M. Toebak, 'Liturgische voorwerpen in het dekenaat van Bergen op Zoom 1596-1652. Een historische benadering' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 5 (1988) 48-49.
18 Heinz Boberach en Eckhart Franz, *In der gemeinschaft der Völker. Dokumente aus deutschen Archiven usw.* (Koblenz 1984) 374-375.
19 GAHt, NA 2665, 9-6-1636.
20 Reindert L. Falkenburg, 'De duivel buiten beeld. Over duivelafwerende krachten en motieven in de beeldende kunst rond 1500', in: Gerard Rooijakkers e.a. (red.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* (Baarn 1994).